

Sondy do slovenské literárněteoretické slovníkové produkce

LIBOR PAVERA (BIELSKO-BIALA)

Klíčová slova: teorie literatury, slovníky, srovnání české a slovenské literární vědy

Abstrakt:

Autor se snaží stručně probrat slovníky literárních termínů, které vznikly v posledních dvaceti letech ve slovenském prostředí. Zabývá se rovněž stavem, jaký existoval před rokem 1989, kdy se nemluvilo o dvou, ale o jedné literárněvědné soustavě. Probírá jednotlivé slovníky a ukazuje jejich klady i omezení. Vysoko oceňuje slovník T. Žilky (*Vademecum poetiky*) a *Slovník literárnej teórie* Petera Valčka. V Nitře vzniklý *Tezaurus estetických výrazových kategorií* chápe spíše jako metodologicky vyhraněnou svébytnou poetiku literárního díla konce 20. století.

Key words: Theory of Literature, dictionaries, comparison of Czech and Slovak literary science

Abstract:

The author briefly examines dictionaries of literary terms which have appeared over the last twenty years in the Slovak environment. The situation that existed before 1989 is also dealt with, when only one rather than two frameworks of literary science were talked about. Various dictionaries along with their advantages and limitations are discussed. Highly valued is the dictionary by T. Žilka (*Vademecum poetics*) and the *Dictionary of Literary Theory* by Peter Valček. The thesaurus of aesthetic expression categories which appeared in Nitra is understood by the author from a methodological point of view as peculiar to poetics of literary works of the late 20th century.

Kdybychom chtěli na tomto místě pojednat z pozice jazykovědce o vývoji lexikografie v této oblasti, měli bychom zcela jistě situaci ulehčenu. Mnohem snadnější především proto, že lexikografie má v lingvistice rozbudovanou systematiku i větší tradici než lexikografie v oblasti literární

vědy, resp. literární teorie. Stěží lze totiž literárněvědné slovníky členit na výkladové, překladové, normativní nebo informativní, abecední nebo věcné, neuplatníme asi ani členění na současný a diachronní, resp. minulých epoch, ba ani členění podle velikosti není vhodné (velký, střední a malý). Neexistence parametrů je do značné míry signifikantní pro československou slovníkovou produkci v oblasti literární vědy. Slovníky se v této oblasti netvořily, netvoří a zřejmě se ani v nejbližší budoucnosti ve větším množství tvořit nebudou.

Kdysi, před listopadem 1989, tomu nejvíce bránily nejspíš ideologické důvody. Pokud už měl být napsán slovník oboru literární věda, určitě by neušel pečlivé analýze HSTD (Hlavní správa tiskového dohledu, 1953–1966), Úřadu pro tisk a informace (1968–1989) nebo Federálního úřadu pro tisk a informace (1980–1990), a nutně by musel být ve výsledku ideologicky oktrojovaný; autoři se tomu raději vyhýbali – rezignací (známé jsou ze sedmdesátých a osmdesátých let 20. století cenzurní zásahy proti slovníku Národního divadla, proti slovníku slovenských spisovatelů, proti hesláři Lexikonu české literatury apod.). Pokud už slovník vznikl, nutně musel být poznamenán dobou svého vzniku a kontextem, v němž vznikl; ale víme, že žádný text včetně slovníkového nevzniká ve vzduchoprázdnu, každý je ukotven v nějakém časoprostoru a konečně každý se zapisuje do dějin oboru jako svébytná výpověď o místě, čase a svých původcích.

Pokud se již podíváme ve stručnosti na období před rokem 1989, byly na tom slovenské a české země v počtu slovníkové produkce v oboru literární vědy asi vyrovnaně. V obou literárněvědných soustavách se užíval zejména akademický *Slovník literární teorie*,¹ který zpracoval pod vedením Štěpána Vlašína, brněnského literárního vědce, kolektiv autorů Ústavu pro českou a světovou literaturu ČSAV v Praze;² slovník se dočkal dvou vydání, resp. třetího vydání v podobě CD Romu.³

¹ VLAŠÍN, Štěpán a kol.: *Slovník literární teorie*. 2., rozšířené vyd. Praha, Československý spisovatel 1984. Předtím vyšlo v roce 1977.

² Š. Vlašín v době vzniku uvedeného slovníku pracoval jako zástupce Ústavu a zároveň vedoucí oddělení teorie literatury. Námět vytvořit slovník literárních termínů vzešel, pokud je známo, mj. od literárního teoretika a kritika Vladimíra Dostála, heslář zpracovávali jednotliví členové oddělení literatury, příp. přizvaní externisté (pod heslem je každý podepsán šifrou). Konečnou redakci slovníku stejně jako dohled nad postupem práce měl Š. Vlašín. (Informace získány přímo od PhDr. Štěpána Vlašína, DrSc.)

³ Na CD Romu s titulem *Česká literatura po roce 1945* (vydala firma Infinity 1996) bohužel nenajdeme u *Slovníku literární teorie* vůbec jméno hlavního redaktora Štěpána Vlašína; z původního úvodu je citováno jen několik vět. Patrně nešlo o omyl či opomenutí, ale o dobře promyšlený záměr s cílem při-

Bez ohledu na kontext, v němž slovník vznikal a byl dvakrát publikován, ob stojí i v dnešní konkurenci v některých heslech, zvláště z oblasti historické poetiky a žánrů. Ve srovnání s dnešním literárněvědným new speakem má navíc slovník velikou přednost v tom, že je psán vcelku srozumitelně a přístupně a vysvětlení jsou jasné i běžnému zájemci o literární texty; konečně nebyl od počátku určen jen odborné veřejnosti, ale rovněž čtenářům, neboť měl napomoci rozšířit jejich schopnost vnímat literární texty různých epoch i kontinentů. Obdobný kolektiv autorů pod Vlašínovým vedením vytvořil *Slovník literárních směrů a skupin*,⁴ který byl rovněž vydán dvakrát. V devadesátých letech 20. století byl vystřídán úspěšným slovníkem autorské dvojice Ivo Pospíšil a Jiří Pavelka *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*.⁵ Na rozdíl od předcházejícího slovníku obsahuje novější recentní literaturu, řadu vývojových, chronologických grafů a časových tabulek, hesla doplňuje vždy ukážka, takže slovník je dobře předurčen nejen vysokoškolské, ale i středoškolské výuce.

Pomíjíme zde rovněž slovníky, které byly překládány, např. na Slovensku plnil roli literárněteoretického slovníku překlad sovětského *Slovníku literárněvědných termínů* dvou autorů: Leonida Ivanoviče Timofejeva a Sergeje Vasiljeviče Turajeva,⁶ který slovenští literární vědci adaptovali do slovenského prostředí, neboť původní slovník sice vycházel a zobecňoval jevy z tzv. světové literatury, resp. světových literatur, ale přece jen důraz kladl na záležitosti ruské a sovětské literární kultury, na antickou metriku apod. Svého druhu roli slovníkové příručky sehrávala v českém i ve slovenském prostředí dvakrát vydaná *Poetika* Josefa Hra-

pravit vedoucího redaktora postupně, bez zájmu médií i odborné veřejnosti, o hlavní autorství a rozhodovací kompetence v případě dalšího vydání slovníku (reedice) nebo jeho úprav. Od hlavního redaktora vím, že po vydání CR Romu napsal dopis tehdejšímu řediteli ústavu Vladimíru Macurovi, aby k věci podal bližší vysvětlení, odpovědi ani žádoucího zadostiučinění se však nedočkal. Nezbýlo než konstatovat na adresu těch, kdo reedici připravili, že šlo o autorskoprávní „darebáctví“. Podle platného autorského zákona a příslušných EU upravujících autorské právo má však vedoucí redaktor stále způsobilost k příslušným právním úkonům (oprávněn dílo zveřejnit, rozmožňovat, rozšiřovat, sdělovat veřejnosti směrnic apod.). K problematice autorskoprávní více srov. TELEČ, Ivo – TŮMA, Pavel: *Autorský zákon. Komentář*. 1. vyd. Praha, C. H. Beck 2007.

⁴ VLAŠÍN, Štěpán a kol.: *Slovník literárních směrů a skupin*. 2. doplněné vyd. Praha, Panorama 1983. Předtím vyšlo v roce 1977.

⁵ POSPÍŠIL, Ivo – PAVELKA, Jiří: *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Brno, Georgetown 1993.

⁶ TIMOFEJEV, Leonid Ivanovič – TURAJEV, Sergej Vasiljevič: *Slovník literárněvědných termínů*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1981.

báka, profesora Masarykovy univerzity (šlo o pojednání o poetice, nikoliv o celé teorii literatury, autor nezapřel své strukturalistické školení v počátcích své literárněvědné dráhy, ale ani se nebránil „jít s vlky“, tedy přizpůsobil určité odborné názory dobovému kontextu).

Svébytný slovník s určitou vyhraněnou literárněvědnou koncepcí pak vznikl na Slovensku teprve péčí Tibora Žilky, který se nejprve badatelsky věnoval otázkám stylistiky a interpretace literárního textu v týmu tzv. nitranské školy, jejíž oficiální počátky se datují k roku 1967 (Kabinet literárnej komunikácie a experimentálnych metodík při tehdejší Pedagogické fakultě v Nitře), později otázkám mezitextového navazování (intertextualita) a postmodernismu. Žilkův *Poetický slovník* vyšel dvakrát v osmdesátých letech a má už z formálního hlediska tu zvláštnost, že nebyl uspořádán alfabetycky, jako naprostá většina literárněteoretických slovníků, ale na základě korpusu termínů, s nimiž pracovala skupina badatelů ustavená v Kabinetu, resp. Ústavu literárnej a umeleckej komunikácie v Nitře od roku 1967. Slovník sumarizoval i systematizoval dosažené poznání, zejména dbal na přítomnost modelu literární komunikace a metakomunikace, literárního navazování a literárního vzdělávání v jednotlivých heslech; literární vzdělávání zde není uvedeno náhodně, neboť nitranský tým se zabýval od počátku nejen texty s estetickou funkcí (řečeno strukturalistickou terminologií), ale i texty na okraji a otázkami muzejnictví, vzdělávání i některých jiných druhů umění – konečně jinými různými druhy umění se vyznačuje i jeho současné badatelské směřování.

Jistý boom nastal ve slovenském literárněvědném prostředí od devadesátých let. Je to rozdíl oproti prostředí českému. Jednak v té době začínají vycházet různé práce ze zásuvek (literární teorie se to příliš netýká, početně výraznější byly práce o pověsných „bílých místech“), jednak pro novou dobu šité slovníky teorie literatury, resp. literární vědy: sem lze přiřadit tyto práce: František Štraus – *Průručný slovník literárnovedných termínov* (2005); Peter Valček – *Slovník literárnej teórie –Ž* (2006); Tibor Žilka – *Vademecum poetiky* (2006) a konečně *Tezaurus estetických výrazových kvalít* (2008), vznikající pod vedením Lubomíra Plesníka a početného kolektivu, tvořeného zejména současnými pracovníky Ústavu literárnej a umeleckej komunikácie FF UKF v Nitře. Pomijíme přitom příručky, které mohou plnit funkci slovníku, např. Michal Harpán – *Teória literatúry* (2004).

Co mají posledně jmenované příručky společné, co rozdílné, co z nich je inspirativní pro naše prostředí a s jakou metodou přistupují ke zpracování hesláře oboru literární teorie, resp. literární věda?

Všechny slovníky, až na *Tezaurus*, mají společné alfabetycké uspořádání, rozdílný, lépe řečeno: individuálně pojatý bývá už výběr hesláře kaž-

dého ze slovníků, což nepochybně souvisí se zaměřením na určitého uživatele:

Štrausův slovník má posloužit běžným zájemcům o literaturu, ale vedle praxe jej podle autora využijí rovněž vysokoškolští studenti a středoškolští učitelé, je psán přístupným stylem, uvádí mnoho příkladů z konkrétních textů nejen ze slovenské, ale i z české literatury, přihlíží rovněž ke kontextu literatur světových. Jde o slovník přehledný, neaspiruje na typ akademického slovníku, konzervativně se drží spíše tradičního výkladu. I přesto, že nejde o slovník akademický, kterému by šlo o vyčerpávající šíři – najdeme ji například v polském *Słowniku terminów literackich*,⁷ obsahuje všechny základní termíny, s nimiž se čtenář nebo středoškolský student potřebuje seznámit.

Odobný heslář, avšak doplněný o nové jevy nebo trendy přinesl Tibor Žilka ve svém *Vademecu*; jeho předchůdce, *Poetický slovník*, nelze samozřejmě přehlédnout, nicméně ve *Vademecu* se již objevují nová hnízda termínů zvláště z oblasti postmodernismu, teorie intertextuality a mediální komunikace, rozměrnější je rozsah jednotlivých hesel i počet příkladů. Odborná literatura je soustředěna do soupisu v závěru publikace, odkazujícíce na mnohé texty slovenské, ale i světové literatury.

Zcela aktuální v pojetí jednotlivých termínů je pak slovník Valčekův. Upoutá na něm především provázanost jednotlivých hesel formou odkazů, plejáda nových teoretických termínů, přesahujících vlastně obor literární vědy, na konci hesla pak autor uvádí odkazy na recentní literaturu; v tom se podobá např. *Lexikonu literárních pojmů*, který jsme napsali s Františkem Všetičkou a vydali v roce 2001 (pokud se k práci vrátíme, pak rozhodně musíme knihu doplnit právě o sféru nových jevů elektronické komunikace – jednak jde o nové žánry postgutenbergovské galaxie, které zaplnily médiaprostor (chat, blog, on-line povídka nebo román), jednak jde o nové pojmy: liberatura, hypertext, kyberkultura, graffiti apod.).

Valček uvádí v hesláři také termíny zavedené v cizích soustavách významnými estetiky nebo literárními vědci, např. absolutní poezie Verlaina, abdukcce – z oblasti kognitivních modelů, estetická abdukcce Eca, age classique P. van Tieghema, metoda binárních opozicí Jakobsona apod. – čili je to příručka dovedená uptodaj a zároveň nic neslevuje z historické poetiky. Na rozdíl od již charakterizovaných slovníků upoutá u Valčeka jistá atomizace – zatímco u ostatních se drobnější hesla nacházejí uvnitř většího celku, zde je jim věnována někde až příkladná pozornost.

⁷ *Słownik terminów literackich*. 5. vyd. slovníku v Ossolineum je z roku 2008. – Vydání třetí bylo rozšířené a upravené, do původního autorského kolektivu (Janusz Sławiński, Michał Głowiński a Aleksandra Okopień-Sławińska) přibyla ještě Teresa Kostkiewiczowa.

V podstatě ucelenou koncepci jednoho metodologického proudu představuje kolektivní *Tezaurus estetických výrazových kvalit*. Naskýtá se otázka, zda tuto knihu vřazovat mezi slovníky. Zda nejde spíše o svébytně napsanou poetiku, obdobu takové, jakou má české prostředí např. v imponující knize teoretičky a prozaičky Daniely Hodrové *...na okraji chaosu...* (2001).

Není zapotřebí psát více o *Tezauru*, jde o *sui generis* koncepci spjatou s nitranským týmem, přináší rozvedenou a propracovanou koncepci výrazu, ikoničnosti a operativnosti, jak s ní začali pracovat „otcové zakladatelé“ – Anton Popovič, nedávno zesnulý František Miko a jejich žáci a pokračovatelé.

Shrnutu, vypadalo by ocenění jmenovaných slovníků následovně:

Název slovníku/ Charakteristika	František Štraus <i>Průručný slovník literárnovedných termínov</i>	Peter Valček <i>Slovník literárnej teórie A–Ž</i>	Tibor Žilka <i>Vademecum poetiky</i>
uživatel	čtenář / středoškolský nebo vysokoškolský student	náročnější čtenář / vysokoškolský student / vědec	náročnější čtenář / vysokoškolský student / vědec
uživatelská vstřícnost	+	– +	+
obsažnost hesla	+	++	++
ukázky	++	– +	++
národní / světový	++	++	++
literatura k tématu (u hesla)	+ (soupis v závěru)	++ (+ soupis)	+ (soupis v závěru)

Vzhledem k českému prostředí je žeň slovenských literárněvědných příruček bohatší, v českém prostředí v podstatě schází veliký akademický slovník typu již uvedeného polského slovníku, nebo slovníků německé, nebo ruské provenience, poučené nejen na domácí literatuře primární i sekundární, ale zejména široce rozhleděné po světě. Zůstalo v našem prostředí přítomno nedobré reziduum strukturalismu: veškeré teorie se zpravidla abstrahují nejčastěji od národní, „malé“ literatury (i když jsem se dopustil prohřešku proti komparatistickým pohledům, že není „malých“ a „velkých“ literatur) a autorských poetik dostředivých a nepřilíš „světových“, což výsledný model, k němuž má každá teorie směřovat, značně zkrusluje; zahleděnost a sebestřednost v podstatě umrtvuje poznávání a zobečňovací proces.